

O'zbekiston Respublikasi
Maktabgacha va maktab
ta'limi vazirligi

ISSN: 2992-9008
UDK: 37

TA'LIM VA TARAQQIYOT

Ilmiy-uslubiy jurnali

2026-YIL 5-SON

www.journal.namspi.uz

Bosh muharrir: Namangan davlat pedagogika instituti rektori B.E.Xusanov
Mas'ul muharrir: Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor M.R.Qodirxonov
Mas'ul muharrir o'rinbosari: Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i J.A.Yuldashev

TAHRIR HAY'ATI

Aniq va tabiiy fanlar: k.f.d., prof. Sh.Abdullayev, f-m.f.d., dots. R.Xakimov, k.f.d., prof. N.Vohidova, k.f.d., dots. M.Qodirxonov, b.f.d., dots. A.Batashov, f-m.f.n., dots., T.Abdullayev, p.f.n., dots. M.Eshnazarova, p.f.n., dots. G'.Nafasov, p.f.n., dots. M.Boltayeva.

Texnika fanlari: t.f.d., prof. A.Umarov, t.f.d., prof. A.Qayumov, PhD, dots. Sh.Xudoyqulov, PhD, dots. Abdunazarov.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar: s.f.d., prof. T.Fayzullayev, tar.f.d., prof. A.Rasulov. f.f.d., prof. M.Ismoilov, i.f.d., dots. N.Sotivoldiyev, t.f.n., dots. A.Isoqboyev, f.f.n., dots. O.Mamatov, t.f.n., dots. Z.Haydarov, PhD. J.Yuldashev, PhD. A.Abdullayev.

Pedagogika fanlari: p.f.d., prof. B.Xodjayev, p.f.d., prof. X.Najmiddinova, p.f.d., prof. T.Ismoilov, p.f.d., prof. S.Abdullayev. p.f.d., prof., M.Y.Sobirova, p.f.d., prof., R.Zamilova, p.f.d., prof. Sh.Xujamberdiyeva, p.f.d., dost. M.Asqarova, PhD, dots. M.Asranboyeva.

Filologiya fanlari: fil.f.d., prof. N.Uluqov, fil.f.d., prof. H.Usmanova, f.f.d., dots. X.Shokirova, p.f.n., dots. S.Misirov, p.f.n., dots. Sh.Ubaydullayev, PhD., dots. P.Lutfullayev, PhD., dots. M.Yakubbayev.

Texnik muharrir: R.Tursunov

Tahririyat manzili: Namangan shahri, Uychi ko'chasi, 316-uy.

Pochta indeksi: 160136, **Faks:** (0369) 227-27-21,

Email: Info@namspi.uz

"Ta'lim va taraqqiyot" ilmiy-uslubiy jurnali elektron to'plam sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA)ning 2022-yil 25-oktabrdagi № 045044 raqamli guvohnomasi asosida chop etiladi. Jurnal Oliy Attestatsiya komissiyasining 2024-yil 30-noyabrdagi (№ 364/5) yig'ilishi qaroriga asosan pedagogika fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish uchun tavsiya etilgan. UDK: 37, Xalqaro standartlashtirish raqami (ISSN): 2992-9008.

Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma'lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA IJOBIY PSIXOLOGIK MUHITNI SHAKLLANTIRISH ASOSIDA TALABALARNING O'QUV-BILISH FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

To'raqulova Azizaxon Nosirjon qizi

Andijon davlat tibbiyot instituti

"O'zbek tili va adabiyoti, tillar" kafedrası o'qituvchisi

azizaturakulova@icloud.com

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasalarida ijobiy psixologik muhitni shakllantirish orqali talabalarning o'quv-bilish faolligini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari nazariy va metodik jihatdan asoslanadi. Ijobiy psixologik muhitning mazmuni, tarkibiy qismlari va o'quv-bilish faolligiga ta'sir etish yo'llari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida ushbu mexanizmlarni takomillashtirishning ko'p komponentli modeli, uning mezonlari, ko'rsatkichlari va rivojlanish darajalari ishlab chiqilgan. Maqola oliy ta'lim o'qituvchilari, kurator va psixologlari uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: ijobiy psixologik muhit, o'quv-bilish faolligi, pedagogik mexanizm, oliy ta'lim, talaba, motivatsiya, psixologik xavfsizlik, hamkorlikda o'qitish, refleksiya.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ РАЗВИТИЯ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗИТИВНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СРЕДЫ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В статье теоретически и методически обосновываются педагогические механизмы развития учебно-познавательной активности студентов на основе формирования позитивной психологической среды в высших образовательных учреждениях. Раскрываются сущность и структурные компоненты позитивной психологической среды, пути её влияния на учебно-познавательную активность. Разработана многокомпонентная модель совершенствования данных механизмов с критериями, показателями и уровнями развития.

Ключевые слова: позитивная психологическая среда, обучение и познавательная деятельность, педагогический механизм, высшее образование, студент, мотивация, психологическая безопасность, совместное обучение, рефлексия.

IMPROVING PEDAGOGICAL MECHANISMS FOR DEVELOPING STUDENTS' EDUCATIONAL-COGNITIVE ACTIVITY BASED ON THE FORMATION OF A POSITIVE PSYCHOLOGICAL ENVIRONMENT IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. *The article theoretically and methodically substantiates pedagogical mechanisms for developing students' learning and cognitive activity through the formation of a positive psychological environment in higher education institutions. The essence and structural components of a positive psychological environment and the ways it influences learning and cognitive activity are analyzed. A multicomponent model for improving these mechanisms, with criteria, indicators and levels of development, is proposed.*

Keywords: *positive psychological environment, learning and cognitive activity, pedagogical mechanism, higher education, student, motivation, psychological safety, collaborative learning, reflection.*

KIRISH

Oliy ta'lim tizimining zamonaviy rivojlanish bosqichida kadrlar tayyorlash sifatini oshirishning muhim sharti — talabanning ta'lim jarayonidagi faol, mustaqil va ongli ishtirokini ta'minlashdir. Bilimlarni tayyor holda qabul qiluvchi talaba emas, balki ularni izlovchi, tahlil qiluvchi va amalda qo'llovchi, o'z o'quv faoliyatini boshqara oluvchi shaxs jamiyatga zarur bo'lib bormoqda. Axborot hajmining tez o'sishi, kasbiy faoliyat sharoitlarining o'zgaruvchanligi va raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi talabalardan uzluksiz o'rganish, tanqidiy fikrlash va o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatini talab etmoqda.

Shu bilan birga, pedagogik amaliyot kuzatuvlari talabalarning o'quv-bilish faolligi doim ham yetarli darajada emasligini ko'rsatadi. Passiv tinglash, baholarga yo'nalganlik, xato qilishdan qo'rqish, fikr bildirishda ikkilanish, guruhdagi o'zaro munosabatlarda ishonch yetishmasligi, o'qituvchi bilan muloqotdagi masofa, o'quv yuklamasi va moslashuv bilan bog'liq stress hodisalari bunga sabab bo'ladi. Ya'ni faollik faqat metodik vositalar yoki o'quv materialining mazmuniga emas, balki ta'lim jarayoni kechadigan psixologik muhitga ham chambarchas bog'liq.

Psixologik muhit talabanning o'zini qanday his qilishi, o'z imkoniyatlariga ishonishi, xatoga munosabati, o'qituvchi va guruhdoshlar bilan aloqasi, ta'limdagi qadrlanganlik hissini belgilaydi. Qulay, hurmat va hamkorlikka asoslangan, ijobiy emotsiyalarga boy muhitda talaba o'rganishga ichki qiziqish bildiradi, tashabbus ko'rsatadi va murakkab

vazifalardan qochmaydi. Aksincha, tahdidli, haddan tashqari raqobatli yoki befarq muhit bilim olish istagini susaytiradi.

Muammoning dolzarbligiga qaramay, amaliyotda ijobiy psixologik muhitni shakllantirish ko'pincha o'z-o'zidan, tizimsiz amalga oshiriladi; uni o'quv-bilish faolligini rivojlantirish bilan bog'lovchi pedagogik mexanizmlar yetarlicha asoslanmagan, ularni baholash mezonlari va bosqichlari aniq ishlab chiqilmagan. Mazkur holat tadqiqot muammosini belgilaydi: oliy ta'lim sharoitida ijobiy psixologik muhitni shakllantirish orqali talabalarning o'quv-bilish faolligini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini qanday takomillashtirish mumkin?

Tadqiqotning maqsadi — oliy ta'lim muassasalarida ijobiy psixologik muhitni shakllantirish asosida talabalarning o'quv-bilish faolligini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini nazariy asoslash va takomillashtirish modelini ishlab chiqishdir. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: (1) «ijobiy psixologik muhit» va «o'quv-bilish faolligi» tushunchalarining mazmunini aniqlash; (2) ijobiy psixologik muhitning tarkibiy qismlarini ajratish; (3) uning o'quv-bilish faolligiga ta'sir yo'llarini aniqlash; (4) pedagogik mexanizmlar tizimini ishlab chiqish; (5) mexanizmlar samaradorligini baholash mezonlari, ko'rsatkichlari va darajalarini belgilash.

ADABIYOTLAR SHARHI

Psixologik muhit muammosi pedagogika va psixologiyada turli nuqtai nazardan o'rganilgan. Gumanistik yo'nalish vakillari (A. Maslou, K. Rojers) shaxsning o'sishi uchun xavfsizlik, qabul qilinganlik va hurmat zarurligini ta'kidlaydi. Maslouning ehtiyojlar iyerarxiyasida xavfsizlik va tegishlilik ehtiyojlari bilim olish va o'zini namoyon qilish ehtiyojlaridan oldin qondirilishi lozimligi ko'rsatilgan [7]. K. Rojers o'qituvchining samimiyligi, so'zsiz qabul qilishi va empatiyasi o'rganish uchun qulay sharoit yaratishini asoslagan.

Ijobiy psixologiya (M. Seligman, M. Chiksentmixayi) shaxsning kuchli tomonlari, ijobiy hissiyotlar, ishtiyoq va ma'no izlashga e'tibor qaratadi [10]. B. Fredriksonning

«kengaytirish va qurish» nazariyasiga ko'ra, ijobiy emotsiyalar shaxsning diqqat va fikrlash doirasini kengaytiradi, ijodiy yondashuvni rag'batlantiradi va uzoq muddatli resurslarni — bilim, ko'nikma, ijtimoiy aloqalarni — shakllantiradi [5]. R. Pekruning «nazorat-qadriyat» nazariyasi esa o'quv faoliyatida kechadigan emotsiyalar (zavq, qiziqish, g'urur, tashvish, zerikish) o'quv motivatsiyasi, strategiyalar va natijaga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatadi [9].

Motivatsiya nazariyalari orasida E. Disi va R. Rayanning o'z-o'zini belgilash nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Unga ko'ra, ichki motivatsiya uch asosiy psixologik ehtiyoj — avtonomiya, kompetentlik va bog'liqlik ehtiyojlari qondirilganda shakllanadi [3]. Bu ehtiyojlarni qo'llab-quvvatlaydigan muhit talabani o'quv faolligini oshiradi. A. Banduraning o'z-o'zini samarali deb bilish (self-efficacy) haqidagi qarashlari talabani o'z imkoniyatlariga ishonchi uning urinishlari, qat'iyati va natijalariga ta'sir etishini asoslaydi [1]. K. Dvekning o'sish tafakkuri (growth mindset) konsepsiyasi qobiliyatlarni rivojlanuvchi deb qabul qilish xatoni o'rganish imkoniyati sifatida ko'rishga olib kelishini ko'rsatadi [4].

L. S. Vigotskiy ta'limni shaxs rivojlanishining yetakchi omili sifatida talqin qilib, yaqin rivojlanish zonasi va ijtimoiy hamkorlikning ahamiyatini asoslagan [11]. A. N. Leontyev va boshqa faoliyat nazariyasi vakillari bilishning faoliyat jarayonida shakllanishini ta'kidlaydi [8]. Hamkorlikda o'qitish bo'yicha D. va R. Jonsonlar tadqiqotlari ijobiy o'zaro bog'liqlik, individual mas'uliyat va guruhli muloqot o'quv natijalarini oshirishini ko'rsatgan [6]. B. Zimmermanning o'z-o'zini boshqarib o'rganish modeli talabani rejalashtirish, nazorat va refleksiya orqali o'z o'quv faoliyatini boshqarishini tavsiflaydi [12].

O'quv jarayoniga jalb qilinganlik (engagement) bo'yicha J. Fredriks, F. Blumenfeld va A. Paris xulq-atvor, emotsional va kognitiv komponentlarni ajratgan [2]. J. Kuhning tadqiqotlarida talabalarning o'quv va ijtimoiy faoliyatga jalb etilishi ta'lim sifatining muhim ko'rsatkichi sifatida talqin etilgan [13]. Shunday qilib, mavjud ilmiy ishlar ijobiy

muhit va faollik o'rtasidagi bog'liqlikni asoslaydi, biroq ularda oliy ta'lim sharoitida muhitni shakllantirishning pedagogik mexanizmlarini yaxlit tizim sifatida tavsiflash va takomillashtirish masalasi yetarlicha yoritilmagan. Ushbu bo'shliqni to'ldirish mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Ta'lim muhiti muammosi milliy ta'lim sharoitida ham dolzarb. Oliy ta'limni isloh qilish, kredit-modul tizimini joriy etish, talabaga erkinlik va mustaqil ta'limga keng imkoniyat berish talabaning o'quv jarayonidagi o'rni va mas'uliyatini oshirmoqda. Bunday sharoitda talabaning o'z o'quv yo'lini boshqara olishi uchun unda ishonch, avtonomiya va ichki motivatsiya zarur. Shu bois psixologik muhitni o'quv jarayonining zaruriy pedagogik sharti sifatida o'rganish va uni boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish zamonaviy oliy ta'lim talablariga mos keladi.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot mixed-methods (aralash) yondashuvga tayanadi va quyidagi metodlardan foydalanishni nazarda tutadi.

Nazariy metodlar: ilmiy-pedagogik, psixologik adabiyotlarni tahlil qilish, solishtirish, tizimlashtirish, umumlashtirish; tushunchalarni tahlil qilish; pedagogik modellashtirish. Ushbu metodlar yordamida tushunchalarning mazmuni, muhitning tarkibiy qismlari va mexanizmlar tizimi aniqlandi.

Empirik metodlar: pedagogik kuzatuv; talabalar o'rtasida so'rovnomalar va anketalar (o'quv motivatsiyasi, psixologik xavfsizlik, o'qituvchi va guruhdoshlar bilan munosabatdan qoniqish, o'quv-bilish faolligi o'zini baholash); o'qituvchilar va kuratorlar bilan suhbat; fokus-guruh muhokamalari; o'quv natijalarini tahlil qilish. Tajriba-sinov ishlari nazorat va tajriba guruhlarini tanlashni, boshlang'ich va yakuniy kesimlarni o'tkazishni nazarda tutadi.

Tadqiqot dizayni. Pedagogik tajriba uch bosqichda rejalashtirildi. Aniqlovchi bosqichda talabalarning o'quv-bilish faolligi va muhitning holati tashxis qilinadi. Shakllantiruvchi bosqichda tajriba guruhlarida takomillashtirilgan mexanizmlar tizimi

joriy etiladi, nazorat guruhlarida o'qitish an'anaviy tarzda davom etadi. Yakunlovchi bosqichda natijalar takroriy tashxis orqali solishtiriladi.

Baholash vositalari. O'quv-bilish faolligi uchta komponent bo'yicha baholanadi: motivatsion-emotsional (qiziqish, ijobiy munosabat, ichki motivatsiya), kognitiv-faoliyatli (mustaqil izlanish, tanqidiy tahlil, o'quv strategiyalaridan foydalanish) va xulq-atvor (darslardagi ishtirok, tashabbus, vazifalarni bajarishdagi qat'iyat). Ijobiy psixologik muhit esa o'qituvchi-talaba va talaba-talaba munosabatlari, psixologik xavfsizlik, qo'llab-quvvatlash, o'quv yuklamasi va ta'lim muhitidan qoniqish ko'rsatkichlari bo'yicha aniqlanadi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish. Miqdoriy ma'lumotlar tavsifiy statistika va guruhlararo solishtirish (masalan, Styudent t-mezoni yoki Mann–Uitni mezon) yordamida, sifat ma'lumotlari esa kontent-tahlil orqali qayta ishlanadi. Axloqiy tamoyillarga rioya qilinadi: ishtirok ixtiyoriy, ma'lumotlar anonim va maxfiy saqlanadi.

Mazkur maqolada nazariy-metodik natijalar, ya'ni mexanizmlar modeli, mezonlar va darajalar taqdim etiladi; tajriba-sinov ishlarining miqdoriy natijalari alohida nashrda yoritilishi mumkin.

NATIJALAR

4.1. Asosiy tushunchalarning mazmuni. Tahlil natijasida «ijobiy psixologik muhit» tushunchasi quyidagicha aniqlandi: bu — oliy ta'lim muassasasida talabaning xavfsizlik, qabul qilinganlik, hurmat, qo'llab-quvvatlash va hamkorlik hislarini ta'minlaydigan, ijobiy emotsiyalar va ichki motivatsiyani rag'batlantiradigan, shaxsning o'quv faoliyatida o'zini namoyon qilishi va rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratuvchi ijtimoiy-psixologik va pedagogik munosabatlar tizimi. «O'quv-bilish faolligi» esa talabaning bilimlarni egallashga ichki ehtiyoji, mustaqil izlanishi, o'quv faoliyatini rejalashtirishi, boshqarishi va baholashi, tashabbus va qat'iyat ko'rsatishida namoyon bo'ladigan integrativ shaxsiy sifat sifatida ta'riflandi.

4.2. Ijobiy psixologik muhitning tarkibiy qismlari. Tadqiqot ijobiy psixologik muhitning beshta o'zaro bog'liq tarkibiy qismini ajratish imkonini berdi:

1) Psixologik xavfsizlik — talaba fikr bildirish, savol berish va xato qilishdan qo'rqmaydigan, tanqid shaxsga emas, balki ishga qaratiladigan muhit.

2) Subyekt-subyekt munosabatlari — o'qituvchi va talaba o'rtasida hurmat, ishonch, ochiq muloqot, talabaning shaxsiy fikriga e'tibor.

3) Hamkorlik va guruh birdamligi — talabalar o'rtasida o'zaro yordam, jamoaviy mas'uliyat, raqobat o'rniga sog'lom hamkorlik.

4) Motivatsion-emotsional qo'llab-quvvatlash — muvaffaqiyat vaziyatlari, ijobiy emotsiyalar, yutuqlarni e'tirof etish, ma'noli va qiziqarli vazifalar.

5) Tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar — o'quv yuklamasining maqbulligi, o'quv jarayonining shaffofligi, baholash mezonlarining aniqligi, psixologik-pedagogik xizmat va fizik-ma'rifiy muhit.

4.3. Muhit va faollik o'rtasidagi bog'liqlik mexanizmi. Nazariy tahlil muhit omillarining talaba faolligiga to'rt yo'l orqali ta'sir etishini ko'rsatdi. Birinchidan, emotsional yo'l: xavfsizlik va ijobiy emotsiyalar tashvishni kamaytiradi, qiziqish va ishtiyoqni oshiradi. Ikkinchidan, motivatsion yo'l: avtonomiya, kompetentlik va bog'liqlik ehtiyojlari qondirilishi ichki motivatsiyani kuchaytiradi. Uchinchidan, kognitiv yo'l: xato qilishdan qo'rqmaslik tanqidiy va ijodiy fikrlash, murakkab vazifalarni sinab ko'rishga imkon beradi. To'rtinchidan, ijtimoiy yo'l: hamkorlik va muloqot bilimlarni birgalikda yaratish va o'zaro o'rgatishga olib keladi.

4.4. Pedagogik mexanizmlar tizimi. Tadqiqot natijasida ijobiy psixologik muhitni shakllantirish va o'quv-bilish faolligini rivojlantirishning oltita o'zaro bog'liq pedagogik mexanizmi ajratildi va takomillashtirish yo'nalishlari belgilandi.

Birinchi mexanizm — motivatsion-qadriyatli mexanizm. U talabaning o'quv faoliyatiga ichki qiziqishini uyg'otishga qaratilgan. Takomillashtirish yo'nalishlari: o'quv mavzularini kasbiy faoliyat bilan bog'lash; talabaga tanlov imkoniyati berish (mavzu,

topshiriq shakli, ish sur'ati); o'quv maqsadlarini talaba bilan birgalikda belgilash; muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratish; ma'noli va dolzarb amaliy topshiriqlardan foydalanish.

Ikkinchi mexanizm — kommunikativ-hamkorlik mexanizmi. U o'qituvchi-talaba va talaba-talaba munosabatlarini sifat jihatidan yangilaydi. Takomillashtirish yo'nalishlari: dialogik o'qitish, muammoli suhbat, kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish (jigsaw, kooperativ loyihalar, juft ishlar), tengdosh-o'qituvchi (peer-learning) amaliyoti, o'qituvchining faol tinglash va empatik muloqot madaniyatini oshirish.

Uchinchi mexanizm — psixologik xavfsizlikni ta'minlash mexanizmi. Unga quyidagilar kiradi: xatoni o'rganish manbai sifatida qabul qilish madaniyatini shakllantirish; shaxsga emas, ishga qaratilgan konstruktiv teskari aloqa; baholash mezonlarini oldindan ochiq e'lon qilish; shakllantiruvchi baholashni keng qo'llash; talabalarning fikrini hurmat qilish qoidalarini guruh bilan birgalikda ishlab chiqish.

To'rtinchi mexanizm — faol va interfaol metodlarni qo'llash mexanizmi. U talabani o'quv jarayonining subyektiga aylantiradi. Takomillashtirish yo'nalishlari: keys-stadi, loyihaviy o'qitish, munozara va debatlar, rolli va biznes o'yinlar, muammoli ma'ruza, «teskari sinf» (flipped classroom), raqamli platformalar va simulyatsiyalardan foydalanish. Bunda metodlar faqat tashqi shakl emas, balki talabaning tahlil, asoslash va qaror qabul qilish faoliyatini rag'batlantirishi lozim.

Beshinchi mexanizm — refleksiv-boshqaruvchi mexanizm. U talabaning o'z o'quv faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash qobiliyatini rivojlantiradi. Takomillashtirish yo'nalishlari: o'quv kundaligi va portfolio yuritish, o'z-o'zini baholash varaqalari, dars oxiridagi qisqa refleksiya, shaxsiy o'quv maqsadlari va rejalari, o'z-o'zini boshqarib o'rganish strategiyalarini o'rgatish.

Oltinchi mexanizm — psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash mexanizmi. U talabaning moslashuvi, stress va qiyinchiliklarida yordam ko'rsatadi. Takomillashtirish yo'nalishlari: birinchi kurs talabalari uchun moslashuv dasturlari; kuratorlik faoliyati;

psixolog bilan maslahat va treninglar (stressni boshqarish, vaqtni rejalashtirish, muloqot madaniyati); o'quv yuklamasi va psixologik holatni kuzatib borish; xavf guruhidagi talabalar bilan individual ishlash.

4.5. Mexanizmlarni amalga oshirishning pedagogik shartlari. Mexanizmlar samarali ishlashi uchun quyidagi shartlar zarur: (a) o'qituvchilarning psixologik-pedagogik va kommunikativ kompetensiyasini muntazam oshirish; (b) ta'lim muassasasi rahbariyatining qo'llab-quvvatlashi va muhitni monitoring qilish tizimi; (c) o'quv rejalari va dasturlarida talabaga erkinlik va tanlov imkoniyatlari; (d) baholash tizimining shaffofligi va shakllantiruvchi xarakteri; (e) psixologik xizmat bilan hamkorlik; (f) raqamli vositalardan pedagogik maqsadda foydalanish; (g) talabalar o'zini o'zi boshqarish organlari va ijtimoiy faollikni qo'llab-quvvatlash.

4.6. Samaradorlik mezonlari, ko'rsatkichlari va darajalari. Takomillashtirilgan mexanizmlar samaradorligini baholash uchun uchta mezon ajratildi. Motivatsion-emotsional mezon ko'rsatkichlari: o'quv faoliyatiga qiziqish, ichki motivatsiya darajasi, ijobiy emotsiyalar, o'z imkoniyatlariga ishonch. Kognitiv-faoliyatli mezon ko'rsatkichlari: mustaqil izlanish, o'quv strategiyalaridan foydalanish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, o'z faoliyatini rejalashtirish va baholash. Xulq-atvor mezoni ko'rsatkichlari: mashg'ulotlardagi ishtirok, tashabbus, qat'iyat, hamkorlikda ishlash, o'quv topshiriqlarini mustaqil bajarish.

Shu mezonlar asosida o'quv-bilish faolligining uchta darajasi tavsiflandi. Past (reproduktiv) darajada talaba asosan o'qituvchi talabi bilan harakat qiladi, tashabbus kam, qiziqish vaziyatli, baho olishga yo'nalgan. O'rta (qisman izlanuvchi) darajada talaba topshiriqlarni mustaqil bajaradi, qiziqish barqarorroq, biroq murakkab vaziyatlarda yordamga muhtoj, refleksiya cheklangan. Yuqori (ijodiy-izlanuvchi) darajada talaba o'quv maqsadlarini mustaqil belgilaydi, tashabbus ko'rsatadi, tanqidiy tahlil qiladi, strategiyalarni ongli tanlaydi, hamkorlikda faol ishtirok etadi va o'z faoliyatini refleksiv baholaydi.

4.7. Takomillashtirishning bosqichma-bosqich modeli. Modelda to'rt bosqich ajratildi: (1) tashxis bosqichi — muhit va faollik holatini aniqlash; (2) loyihalash bosqichi — mexanizmlarni muayyan fan va guruh sharoitiga moslashtirish, o'qituvchilar bilan hamkorlikda reja tuzish; (3) amalga oshirish bosqichi — mexanizmlarni dars, mustaqil ta'lim va tarbiyaviy ishlarda qo'llash; (4) baholash va tuzatish bosqichi — natijalarni monitoring qilish, tahlil qilish va tizimga o'zgartirishlar kiritish. Bu bosqichlar tsiklik xarakterga ega bo'lib, har bir tsikl yakunida olingan ma'lumotlar keyingi tsikl uchun asos bo'ladi.

4.8. Mexanizmlarni o'quv mashg'ulotida amalga oshirish namunasi. Modelni amaliyotga tatbiq etishni misol bilan ko'rsatish mumkin. Faraz qilaylik, pedagogika yo'nalishi ikkinchi kurs talabalari bilan «Pedagogik psixologiya» fanidan amaliy mashg'ulot o'tkazilmoqda. Mashg'ulot boshida o'qituvchi 3–5 daqiqalik «kayfiyat va kutish» aylanasi o'tkazadi: talabalar mavzu bo'yicha nimani bilishlarini, nimani bilishni xohlashlarini qisqa bildiradi. Bu faoliyat psixologik xavfsizlikni ta'minlaydi, talabalarning fikri muhimligini ko'rsatadi va motivatsion-qadriyatli mexanizmni ishga tushiradi. Keyin o'qituvchi mavzuni kasbiy vaziyat orqali taqdim etadi: masalan, maktabda o'quvchilar faolligi pasayib ketgan sinf rahbari muammosi tahlil qilinadi.

Asosiy qismda talabalar 4–5 kishilik guruhlarda hamkorlikda ishlaydi: har bir a'zo muammoning bir jihatini o'rganadi, so'ngra birgalikda yagona yechim tayyorlaydi (jigsaw usuli). Ish jarayonida o'qituvchi nazoratchi emas, balki maslahatchi va fasilitator vazifasini bajaradi: savollar beradi, yo'naltiruvchi izohlar qiladi, guruhlar o'rtasidagi muloqotni kuzatadi. Guruhlar yechimni taqdim etganda boshqa guruhlar konstruktiv teskari aloqa beradi, bunda «nimasi yaxshi chiqdi», «nimani yanada rivojlantirish mumkin» tamoyillariga amal qilinadi. Bunday tuzilma kommunikativ-hamkorlik va psixologik xavfsizlik mexanizmlarini uyg'unlashtiradi, xato qilish esa jazolanmaydi, balki o'rganish imkoniyati sifatida qaraladi.

Yakuniy qismda refleksiv-boshqaruvchi mexanizm ishga tushiriladi. Talabalar o'quv kundaligiga uchta savolga javob yozadi: bugun nimani yangi bilib oldim; qaysi jihatlar qiyin bo'ldi va nima yordam berdi; keyingi mashg'ulotgacha qanday maqsadimni belgilayman. Talaba shu orqali o'z o'quv jarayonining muallifi ekanini his qiladi. Mustaqil ta'lim topshirig'ida esa talabaga tanlov beriladi: amaliy keys yechish, kichik tadqiqot o'tkazish yoki o'quv materialini tayyorlash. Bu avtonomiya ehtiyojini qondiradi va ichki motivatsiyani qo'llab-quvvatlaydi.

Mashg'ulot yakunida o'qituvchi shakllantiruvchi baholashdan foydalanadi: baho asosida talabaning ishtiroki, tahlil sifati, hamkorlikdagi hissiy va refleksiyasi ko'rib chiqiladi, oldindan ma'lum bo'lgan mezonlar asosida individual tavsiyalar beriladi. Shaxsiy qiyinchiliklari kuzatilgan talabalar psixolog bilan maslahatlashishga yo'naltiriladi. Shu tariqa mexanizmlar alohida usullar to'plami sifatida emas, balki yaxlit tizim sifatida amalga oshiriladi.

4.9. O'qituvchi faoliyatiga qo'yiladigan talablar. Mexanizmlarning samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchining shaxsiy va kasbiy fazilatlariga bog'liq. Tahlil o'qituvchi kompetensiyasining quyidagi jihatlarini ajratib ko'rsatdi: (1) psixologik-pedagogik bilimlar — talabalar yosh xususiyatlari, motivatsiya, emotsiyalar va guruh dinamikasini tushunish; (2) kommunikativ ko'nikmalar — faol tinglash, aniq va hurmatli fikr bildirish, konstruktiv teskari aloqa berish, nizolarni hal qilish; (3) emotsional intellekt — o'z his-tuyg'ularini boshqarish va talabalarning holatini sezish; (4) metodik kompetensiya — faol va interfaol metodlarni loyihalash, shakllantiruvchi baholashni qo'llash; (5) refleksiv kompetensiya — o'z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish; (6) raqamli kompetensiya — raqamli platformalar va vositalardan pedagogik maqsadda foydalanish. Ushbu jihatlarni rivojlantirish uchun amaliy treninglar, hamkasblar bilan o'zaro darslarga qatnashish (peer observation), supervizion muhokamalar va ilg'or tajriba almashinuvi tavsiya etiladi.

Alohida ta'kidlash joizki, o'qituvchi namunasi muhit shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. O'qituvchining o'z xatosini ochiq tan olishi, talabaning savoliga hurmat bilan javob berishi, kechikkan yoki qiyin talabaga nisbatan sabr-toqat ko'rsatishi guruhda tegishli me'yorlarni shakllantiradi. Aksincha, kinoya, shaxsga qaratilgan tanqid yoki adolatsiz baholash muhitni sezilarli darajada yomonlashtiradi va faollikni susaytiradi. Shu sababli muhit sifatini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar o'qituvchi shaxsiga e'tiborni ham o'z ichiga olishi kerak.

MUHOKAMA

Olingan natijalar ijobiy psixologik muhit va talabalarning o'quv-bilish faolligi o'rtasida pedagogik jihatdan boshqariladigan bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Gumanistik va ijobiy psixologiya, o'z-o'zini belgilash nazariyasi, ijtimoiy-madaniy yondashuv va faoliyat nazariyasi qarashlari bilan mos holda, tadqiqotda muhit faollikka bir nechta yo'l — emotsional, motivatsion, kognitiv va ijtimoiy — orqali ta'sir etishi ko'rsatildi [3; 5; 9; 11].

Mavjud tadqiqotlardan farqli ravishda, ishda muhitni faqat «qulay shart-sharoit» sifatida emas, balki maqsadli pedagogik mexanizmlar tizimi orqali shakllantiriladigan va boshqariladigan hodisa sifatida talqin etish taklif etiladi. Bu esa o'qituvchi uchun aniq amaliy yo'nalishlarni — dars tashkil etish, baholash, muloqot, refleksiya va qo'llab-quvvatlash bo'yicha — taqdim etadi. Modelning bosqichma-bosqich va tsiklik tuzilishi uni turli fanlar va ta'lim yo'nalishlariga moslashtirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, ba'zi cheklovlarni ham e'tiborga olish kerak. Birinchidan, psixologik muhit murakkab va ko'p omilli hodisa bo'lib, uning ta'sirini boshqa omillardan (talabaning dastlabki tayyorgarligi, shaxsiy xususiyatlari, ijtimoiy-iqtisodiy sharoit) ajratib baholash qiyin. Ikkinchidan, ijobiy muhitni «hamma narsaga ruxsat» yoki talabchanlikni kamaytirish sifatida talqin qilish xato: tadqiqotga ko'ra, samarali muhit yuqori kutishlar va qo'llab-quvvatlash uyg'unligiga tayanadi. Uchinchidan, modelni joriy etish o'qituvchilarning tayyorgarligi va tashkiliy qo'llab-quvvatlash darajasiga

bog'liq. To'rtinchidan, ishlab chiqilgan mexanizmlarning miqdoriy samaradorligi turli oliy ta'lim muassasalarida eksperimental tekshirilishi lozim.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat — raqamli va sun'iy intellekt vositalarining muhitni shakllantirishdagi o'rni. Raqamli platformalar talabaga o'z sur'atida o'rganish, tezkor teskari aloqa olish va o'zini sinab ko'rish imkonini beradi, bu esa avtonomiya va kompetentlik hislarini kuchaytiradi. Biroq texnologiyalar o'qituvchi va talaba o'rtasidagi shaxsiy muloqotni almashtira olmaydi: ular faqat insoniy munosabatlarga asoslangan ijobiy muhitni to'ldirishi mumkin. Shu sababli raqamli vositalarni joriy etishda ham psixologik xavfsizlik, ma'lumotlar maxfiyligi va talabaning o'z fikrini erkin bildirishi tamoyillariga rioya qilish zarur.

Amaliy ahamiyati: model oliy ta'lim o'qituvchilari, kuratorlar, psixologlar va fakultet rahbariyati tomonidan o'quv jarayonini loyihalash, muhit monitoringini yo'lga qo'yish, malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqishda foydalanilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlar yo'nalishlari sifatida modelning turli yo'nalishlar (pedagogika, tibbiyot, qishloq xo'jaligi, texnika) bo'yicha samaradorligini solishtirish, raqamli va sun'iy intellekt vositalarining muhitni shakllantirishdagi o'rnini o'rganish, uzoq muddatli ta'sirni kuzatish (longitudinal tadqiqot) mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, oliy ta'lim muassasalarida talabalarning o'quv-bilish faolligini rivojlantirish ijobiy psixologik muhitni maqsadli shakllantirish bilan uzviy bog'liq. Ijobiy psixologik muhit psixologik xavfsizlik, subyekt-subyekt munosabatlari, hamkorlik, motivatsion-emotsional qo'llab-quvvatlash va tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlardan iborat tizim sifatida aniqlandi.

Faollikni rivojlantirishning oltita pedagogik mexanizmi — motivatsion-qadriyatli, kommunikativ-hamkorlik, psixologik xavfsizlikni ta'minlash, faol va interfaol metodlarni qo'llash, reflektiv-boshqaruvchi va psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari — asoslandi hamda ularni takomillashtirish yo'nalishlari belgilandi.

Samaradorlikni baholash uchun motivatsion-emotsional, kognitiv-faoliyatli va xulq-atvor mezonlari, ularning ko'rsatkichlari va faollikning past, o'rta, yuqori darajalari ishlab chiqildi. Bosqichma-bosqich (tashxis, loyihalash, amalga oshirish, baholash) model amaliyotga joriy etish uchun asos bo'ladi.

Takliflar: (1) o'qituvchilar malaka oshirish dasturlariga psixologik xavfsizlik, konstruktiv teskari aloqa va hamkorlikda o'qitish modullarini kiritish; (2) oliy ta'lim muassasalarida ta'lim muhiti monitoringini muntazam o'tkazish; (3) baholash tizimida shakllantiruvchi baholash ulushini oshirish; (4) birinchi kurs talabalari uchun moslashuv va kuratorlik dasturlarini kuchaytirish; (5) psixologik xizmat va o'quv bo'limlari hamkorligini yo'lga qo'yish; (6) talabalarda refleksiya va o'z-o'zini boshqarib o'rganish ko'nikmalarini tizimli shakllantirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bandura A. Self-efficacy: The Exercise of Control. New York: W.H. Freeman, 1997.
2. Fredricks J.A., Blumenfeld P.C., Paris A.H. School engagement: potential of the concept, state of the evidence // Review of Educational Research, 2004, 74(1): 59–109.
3. Deci E.L., Ryan R.M. The "what" and "why" of goal pursuits: human needs and the self-determination of behavior // Psychological Inquiry, 2000, 11(4): 227–268.
4. Dweck C.S. Mindset: The New Psychology of Success. New York: Random House, 2006.
5. Fredrickson B.L. The role of positive emotions in positive psychology: the broaden-and-build theory of positive emotions // American Psychologist, 2001, 56(3): 218–226.
6. Johnson D.W., Johnson R.T. An educational psychology success story: social interdependence theory and cooperative learning // Educational Researcher, 2009, 38(5): 365–379.
7. Maslow A.H. A theory of human motivation // Psychological Review, 1943, 50(4): 370–396.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975.
9. Pekrun R. The control-value theory of achievement emotions: assumptions, corollaries, and implications for educational research and practice // Educational Psychology Review, 2006, 18(4): 315–341.
10. Seligman M.E.P., Csikszentmihalyi M. Positive psychology: an introduction // American Psychologist, 2000, 55(1): 5–14.
11. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
12. Zimmerman B.J. Becoming a self-regulated learner: an overview // Theory Into Practice, 2002, 41(2): 64–70.

13. Kuh G.D. What student affairs professionals need to know about student engagement // Journal of College Student Development, 2009, 50(6): 683–706.
14. Rogers C.R., Freiberg H.J. Freedom to Learn. 3rd ed. New York: Macmillan, 1994.